

Edward Tryjarski, *Türkler ve Ölüm / Geçmişten Bugüne Türklerde Ölüm Kültürü*, çev. Hafize Er, Pinhan Yayıncılık, İstanbul 2012, 639 s. (ISBN: 978.605.5302-06-1).

Dünyanın saygın Türkologlarından, Türk Dil Kurumu şeref üyesi Edward Tryjarski'nin, özellikle eski Türk halklarının ölüm kültürüne ve defin geleneklerine odaklanan bu inceleme kitabı, aynı zamanda kapsamlı bir Türkoloji çalışması olarak kabul edilmektedir. Hafize Er'in çevrisiyle Pinhan Yayınları'ndan 2012 yılında okuyucuların ilgisine sunulan incelemenin, ele aldığı konuları tüm yönleriyle bilimsel açıdan yansıtmadaki başarısıyla da güncelliğinden bir şey yitirmediğini söyleyebiliriz.

Tarih boyunca Türk halklarının cenaze törenlerine eğilen çalışmada Türk halklarının toplumsal etkileşim süreci sayesinde farklı kültürlerin de etkisine açık olarak şekillenen defin ritüellerinin hacimli bir dökümünü okumaktayız. Cenaze törenlerine ilişkin bir kültürel mirasın oluşmasında dış dinamiklerin etkisi kitap boyunca çeşitli örneklerle gösterilmiştir. Bu kültürel etkilenmede Ural Türklerinin, Hun, Çin, Hint-İran toplumlarının yanı sıra Budizm, İslam, Musevilik ve Hristiyanlığın etkileri çeşitli boyutlarıyla irdelenmiştir. Yazara göre, "Avrasya'nın değişik bölgelerinde buldukları sürelerde Türklerin, oralarda kendilerinden önce yaşayanların mezar ve kurgan mimarileri ve envanter çalışmalarının yanı sıra, seleflerinin yabancı ölü gömme ritüelleri konusunda pek çok ayrıntıyı öğrendikleri konusunda bir şüphe bulunmamaktadır" (s. 18). Örneğin genel hatlarıyla Türklerin hücre tipi mezar mimarisini, İslam ile tanışmalarıyla birlikte defin geleneklerine aldıkları bilinmektedir. Diğer yandan eski Türklerde geyik, dağ keçisi veya antilop gibi hayvanların şematik biçimde yansıtıldığı mezar taşlarının kullanıldığı aktarılmaktadır. Kitapta ayrıca cenaze törenlerinde ağıt yakma geleneği ayrıntılarıyla ele alınmaktadır.

Kitabın giriş kısmında Hunların ve Çin'in Türklere etkileri kültürel temas boyutunda işlenmektedir. Bu anlamda atalar kültü, animist inançlar Çin'le benzerlik göstermektedir. Türklerin defin geleneklerinin gelişmesinde Çin etkisinin altı çizilirken, bu tarihsel dönemde Türklerin, dini kavramlarının ana kaynağı olarak Orhun Abideleri'ne dikkat çekilmektedir. Dahası

Bilge Kağan anıtının yazıtlarının Çinli bir bilge tarafından hazırlandığı ve anıtın Çinli bir taş ustası tarafından yontulduğu ifade edilmektedir (s. 50). Bu yönüyle Hint-İran ve Slav halklarıyla kurulan tarihsel ilişkilerden kaynaklanan ortak halk inançlarının ve defin uygulamalarının, farklılık ve benzerliklerine vurgu yapılmaktadır.

Kuşkusuz birçok halkla sosyal-kültürel etkileşim halinde olmanın ve evrensel dinlerden beslenmenin bu geleneklere bir katkısı olmuştur. Bunlar arasında Zerdüştlük-Mazdaizm, Budizm, Maniheizm, Musevilik, Hazarların dini, Karaimizm, Hristiyanlık: Nasturilik, Katoliklik, Bizans Hristiyanlığı, Ortodoks Kilisesi yer almıştır. Türklerin 10. yüzyıldan itibaren İslamiyeti kabul etmesiyle birlikte ise İslam geleneğine uygun defin işlemleri yapılmaya başlanmıştır.

Geniş bir içeriğe sahip kitabın birinci bölümünde farklı inançların temelinde yatan ölüm fenomeni ele alınmaktadır. Ölümüne ilişkin, çeşitli halkların yaklaşımlarının anlatıldığı bölümde ilginç örneklerle karşılaşmaktayız. Yazarın Sieroszewski'den aktardığı kadarıyla, Yakutların elden ayakta düşmüş ihtiyarları çok eski bir geleneğe göre öldürdükleri şu şekilde betimlenmektedir: “Eskiden, çok eskiden, Ruslar ortaya çıkmadan önce, Yakutlar Tanrıyı bilmezken, eğer ana baba çok ihtiyarlamışsa ya da bir akraba dermansız bir hastalığa yakalanmışsa, kalben çok yakın oldukları bir kişiden, oğul, erkek kardeş, torundan vs. kendisini öldürmesini isterdi. Daha sonra komşular çağrılır, büyük yağlı bir sığır kurban edilir ve üç günlük bir kutlama düzenlenirdi. Ölümüne karar verilen kimse en güzel kıyafetlerini giyip başköşeye oturur ve yemeğin en iyi parçasını yerdi. Üçüncü günde bir akrabası onunla birlikte ormanda önceden kazılmış olan mezarının başına kadar gider, onu mezara itekler ve silahları aletleri, atları ve sığırlarıyla birlikte canlı canlı gömerdi. Kimi zaman onunla birlikte karısı ve köleleri de gömülürdü. Bazı durumlarda ölmeye bırakılırlardı. Atlar ve öküzler aklıktan ve susuzluktan ölsünler diye bir kazığa bağlanırlardı” (s. 94). Diğer yandan Hristiyanlaştırılmış Yakutlarda, eski Türk toplumlarında rastlanan bir takım animist geleneklerinse gücünü koruduğunu görmekteyiz.

Bu bölümde ölenin anısını yaşatan mezar yazıtları, yaşamdan ayrılmanın ve bu dünyadaki her şeyi geride bırakmak zorunda kalmanın acısını anlattığı haliyle dile getirilirken, Türk halkının ölüyü gömme merasimleri geleneklerle (folklorik) tarihsel akış içinde incelenmektedir. Defin törenlerinin aşamaları açıklanırken, Çuvaşlar, Altay halkları, Yakutlarla ilgili sosyal kesitler verilmektedir. Örneğin Kumandinler, ölenin ruhunun (süri) ölümden sonra 40 gün daha yaşayanların arasında kaldığına ve daha sonra şaman tarafından ölümler ülkesine giden yola götürüldüğüne inanmaktadırlar. Şaman müdahalesi olmadığı durumda o, *üzüte* dönüşüp insanlara zarar verebilmektedir. Hristiyan Tatarlar, ölünün bir kafilenin yolunu kesebileceğine inanırlar. Mezarlığın korkunç bir yer olarak görülmesi nedeniyle, gece ve gündüz oradan geçen herkes dua okur (s. 130, 135). Örneğin, “Sarı Uygurlar ölenin adının ve kendisinin mümkün olduğunca çabuk unutulması gerektiği görüşündedirler” (s. 141). Buna benzer çok sayıda örnek sıralanmaktadır. Yine “insanın ölümüyle ilgili Türkçe kavramların Orhun, Selenga, Ongin ve Toladaki Türk yazıtlarında öğrenildiği” notu düşülmüştür (s. 117).

İkinci bölümde ölümden törenle taşımaya ve ölü gömme döngüsünün ilk aşaması değerlendirilmektedir. Burada “tıpkı diğer halklarda olduğu gibi Türklerde de hâkim inanç, ölümden sonra geleneksel merasimlerin nasıl yapıldığının, ölünün öbür taraftaki kaderi ve bir şekilde geride kalan yakınlarının kaderleriyle bağlantılı olduğu” düşüncesine gönderme yapılmaktadır (s. 145). Ayrıca yas, yas süresi, yas sırasındaki yükümlülükler, yas giysisi, yas işaretleri, emirler, tavsiyeler, yasin sona erdirilmesi, ağıt günümüz Türkiye’sindeki yasla ilgili karşılaştırma yapılarak verilmektedir. Ağıtların dışavurumu ölenin sahip olduğu cinsiyet, kişisel özellikler, sosyal statüsü, nasıl öldüğü gibi faktörlere bağlıdır. Ağıtla ilgili ayrı bir parantez açmakta fayda var. Ölünün arkasından yakılan ağıtın, evrensel bir olgu olduğundan şüphe yok. Türklerde de ağıt, ölü gömme ritüelinin başlangıç noktası olarak kabul edilir. Yakutların, Kumandinlerin, Tuvalıların ve Tofaların ölü evde bulunduğu süre içinde ağıt yaktıkları tespit edilmiştir (s. 159). Ağıtın yanı sıra, ölümden hemen sonra kurban kesmek, ölünün etrafında dönmek, yırtmak (laserasyon; derinin yüzünün tırmalanması), ölümün duyurulması, ölenin ailesine sunulan hediyeler, başsağlığı dileme (taziye), ölünün yıkanması, ölü ile ilgili ilave önlemler (ovmak, ıslatmak, tütsülemek, tahıl taneleri serpmek, aşiboyası yapmak), ölünün giydirilmesi (kefen), ölünün muhafaza edilme biçimleri, tabut, tabuta koyma, ölü duaları, ölü nöbeti, defin öncesinde yapılan ilave ayin ve törenler, defin tarihi gibi konular arkeolojik kaynaklar ve etnografik bulgularla desteklenerek açıklanmaktadır. Yazar, karşılaştırmada bulunurken, güncel uygulamaları ele almaktan da kaçınmamaktadır.

Üçüncü bölümde defin sürecinin ikinci aşaması kabul edilen gömme konusu işlenmektedir. Ölü gömme gelenekleri, yani insan cesedinin kaderi toprağa gömülme ile yakılma arasında değişebilmektedir. Eski Türk halklarında türlü gömme biçimlerine rastlanmaktadır. Örneğin bu kısımda eski Türklerin, yani Çin kaynaklarına göre T’u-küelerin tam olarak belirlenemeyen nedenlerle 7. yüzyılın ilk yarısında ölü gömme ritüellerini değiştirerek, yakma işleminden toprağa gömmeye geçmeye karar verdikleri ileri sürülür (s. 224). Bununla birlikte “Eski Türk halklarının, Orta Asya coğrafyasındaki diğer halklarla birlikte, bazı hayvanların kemikleri dâhil olmak üzere, ölünün kemiklerinin muhafaza edilmesi gerektiği inancını paylaştıkları konusunda şüphe yoktur” (s. 234). İskeletin hazırlanması ve muhafaza edilmesi, kafatası kültü, mumyalama ve tahnit ele alınırken, burada verilen trajik bir örnek şudur: “İskitler, Sarmatlar, Hunlar, Tuna Bulgarları ve diğer halklarda genel olarak uygulanan, öldürülen düşmanların kafataslarından şarap kupası yapma geleneği bulunduğu şudur” (s. 235).

Türk halklarında mumyalama ve tahnit uygulamalarının istisnai durumlarda bilinçli bir şekilde yapıldığı da ifade edilmektedir. Yine Altay halklarında ölü maskelerine rastlanmaktadır. Bölüm boyunca, ölünün evden dışarı çıkarılması ve ibadethaneye götürülmesi, ölünün taşınması ve cenaze alayı, ağıt (lamentasyon), terk etme, suya gömme, ölünün yakılması (yakma işlemi Uygurlarda çok yaygındı), toprağa gömme, mezar için yer seçimi, hayat ağacı, mezarın kazılması, boyut ve türleri, ölünün mezardaki konumu, ölülerin donatılması, mezar eşyaları, mezar yerinin gizli tutulması, ölenin atı ve atın kaderi, kurban edilen diğer hayvanlar, insan kurban etme (bazı Türk halklarında ve Moğol definlerinde rastlanmaktadır), mezarın başında yakın akrabalar ve

dualar, cenaze dönüşü temizlenme, özel definler (kadınlar, küçük çocuklar, yaşlılar ve açgözlü insanlar, şamanlar, lamalar, intihar edenler, şiddet sonucu ölen insanlar vs. için düzenlenen definlerdir), define yardım edenlerin ödüllendirilmesi çeşitli boyutlarıyla irdelenmektedir. Teşhir ele alınırken, “ölünün bedeninin ağaçlara asılması geleneğinin Tuvalılarda ve Yakutlarda günümüze kadar canlı kalabildiği” aktarılmaktadır (s. 266). Öte yandan insan kurban etmeyle ilgili verilen örnekler dikkate değerdir. Bu minvalde “bazı kurbanlara ağır eziyetler edilirdi. Örneğin Tuna Bulgarlarında insanlar efendileriyle birlikte yakılır, kimileri (kadınlar ve hizmetkârlar) ise cesetle birlikte mezara ya da çukura indirilir, açlıktan ve havasızlıktan ölmeye mahkûm edilirdi” (s. 311).

İncelemenin dördüncü bölümü, ölü gömme döngüsünün üçüncü aşaması kabul edilen defin sonrası pratiklerin anlatılmasından oluşmaktadır. Burada ölüyü anma merasimleri, cenaze yemeği, yas yemekleri, yaşayanlar için kurbanlar, atalar kültü, ongunlar gibi konulara dikkat çekilmektedir. Beşinci bölüm ise mezar anıtları ve diğer matem yapılarına ayrılmıştır. Mezarlıklar ve yazıtlar ele alınırken; plaka mezarlar, bozkır-toprak mezarları, höyükler-kurganlar: kereksurlar, Türk halklarından T'u-küe kağanlarının külliyeleleri, ekleme mezarlar, yardımcı mezarlar, taş çitler, taş sandukalar ve lahitler, türbeler ve türbelerde lahit kullanımı, kenotaflar-sahte kurganlar, taş sütunlar, plakalar-bloklar, yazıtlı taş steller, taş babalar, balballar, diğer taş heykeller: insan ve hayvan biçimleri, devtaşları (büyü taşları), stupalar, Orta Asya Türklerinde mezar yapıları: Sagona, Sufa, Zamaat, Kümbet, Nigrık, Sanduka, mezar anıtları, Müslüman mozeleleri-türbeler, mezar kültü, mezarlık, mezar kitabeleri, mezarlık poeziği, Orhun Yazıtları, Yenisey Yazıtları, Arapça yazılmış ön Bulgar yazıtları, Süryanice yazılmış Nasturi yazıtları, Osmanlı yazıtları, günümüz Türkiye'sindeki mezar taşı yazıları birçok örnekten hareket edilerek sunulmaktadır.

Toparlayacak olursak kitapta, Avrasya başta olmak üzere eski Türk halklarının yaşadıkları yerlerde, ölü gömme döngüsünün aşamaları genişçe bir literatür okumasına dayandırılarak incelenirken, konuya ilgi duyanlar için de bilimsel anlamda yeni tartışmaların kapısı açık tutulmaktadır. Bu çalışmanın önemi, Türk halklarının cenaze törenlerine dair önemli verileri içerdiği gibi, bu geleneğe ilişkin kültürel mirasın aktarımındaki başarısından ileri gelmektedir. Sonuçta halkların, kuşaktan kuşağa değişerek taşınan defin folkloru, ulusal sosyal karakterlerine ilişkin bilgiler içermektedir.

* Dr., Amasya / Türkiye, shuaziz@gmail.com